

Sunuş

Arap dili fonetiği bir bilim olarak Sibeveyh'in (ö.180) *el-Kitab* isimli eseriyle birlikte yazılı hale gelmiştir. Sibeveyh'in bu ilmi hocası ve aruz ilminin kurucusu olan el-Halil b. Ahmed'den (ö.175) aldığı, tüm Arap dili bilimleriyle uğraşanların ittifak ettiği bir gerçektir. Sibeveyh ve Sibeveyh'ten

sonraki nahivciler fonetik konusunu, nahiv eserlerinde sadece bir başlık ayırarak incelememiş, gerek duyulduğunda başka bölümlerde de konuya değinmişlerdir. Nahiv eserleriyle birlikte tefsir ve kıraat eserleri de dil/konuşma seslerine dair izlenim ve tespitlere yer vermiş, ancak rivayete dayalı ve uygulamaya yönelik pratik bilgiler olmanın ötesine geçmemiştir. Sibeveyh'ten sonra bir süre nahiv eserlerinin bir bölümü olarak devam eden Arap fonetiği hicri dördüncü asrın birinci yarısında ilk olarak Ebu Müzâhim Musa b. Ubeydullah el-Hâkânî'nin (ö.325) telif ettiği eserle müstakil bir ilim halini almıştır. Hedefi, Kur'anı doğru okumayı öğretmek olan bu eserlere sonraki dönemlerde kısaca *Tecvid* adı verilmiştir. Hicri dördüncü asırdan sonraki dönemlerde de nahiv eserleri fonetik konusuna yer vermeye devam ettiyse de Arap fonetiği ağırlıklı olarak *Tecvid* eserlerinin konusu olmuş ve bu alanda gelişim göstermiştir. Ne var ki *Tecvid*, hedefi itibarıyla pratiğe yönelik, kısa ve öz anlatımlı olmak durumundaydı. Genel geçer ses değişim yasalarına veya morfolojik açıklamalara yer vermesi beklene- mezdi. Aynı dönemin sonlarına doğru İbn Cinnî, (ö.392) neredeyse fonetik konularının tamamını içine alan müstakil bir eser kaleme alarak kısmen de olsa bu boşluğu doldurmuştur. Hicrî 5. asırda İbn Sina'nın (ö.428) kaleme aldığı *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf* isimli eser ise ne *Tecvid* eserlerine benziyor ne de İbn Cinnî'nin çalışmasına. Harflerin oluşum biçimlerini konu alan bu küçük risale ilk bakışta *Tecvid*'in bir alternatifi olarak görünse de kullandığı kavramlar ve konu başlıkları öyle olmadığını açıkça göstermektedir. Öte yandan fonetiğin bütün konularını içine alan bir risale olduğu da söylenemez. Bir hekim olan İbn Sina incelemesinde gırtlığın anatomisine yer vermiş ve ses olgusunu fizikî bir olay olarak ele almıştır. Bu yönüyle tabiat/heyet konulu bir risale olduğu söylenebilir.

HARFLERİN OLUŞUM SEBEPLERİ*

Ebu Ali İbn Sina

Çev.: N. Nihal İnce

Dr., Meram Müftülüğü

Kur'an Kursu Öğreticisi

* Eserin orijinal adı: *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf*, Mektebetü'l-Külliyât el-Ezheriyye, Kahire, 1978

İbn Sina'nın bu eseri kaleme almasıyla ilgili şöyle bir hikâye anlatılır: Samani devleti hükümdarı Alâuddevle'nin meclisinde lugat meselelerinden biri açılır, İbn Sina da konu hakkında bildikleriyle sohbeta katılır. Mecliste bulunan zamanın ünlü edip ve şairlerinden olan Ebu Mansur el-Cebbân (416 yıllarında hayatta olduğu biliniyor), İbn Sina'nın bilmediği konular hakkında görüş beyan etmesini yadırgar ve: "Sen hekim ve filozofsun, sözlerine itimat edilecek derecede dil meselelerine vakıf değilsin" der. İbn Sina bu sözlerin üzerine üç yıl lugat meselelerini çalışmaya koyulur. Üç yılın sonunda telif ettiği birkaç şiir ve risaleyi çölde bulduğunu söyleyerek Ebu Mansur'a sunar. Ebu Mansur risalelerin İbn Sina'nın telifi olduğunu anlar ve üç yıl önceki çıkışından ötürü özür diler. Daha sonra İbn Sina ile dost olan Ebu Mansur bir ara kendisinden harflerin oluşumu konusunda bir risale yazmasını ister.

Bu çalışma İbn Sina'nın *Esbâbu Hudûsi'l-Hurûf* isimli risalesinin çevirisidir. Çeviri, Mektebetü'l Külliyyât el-Ezheriyye yayınlarının Kahire 1978 yılındaki baskısı esas alınarak yapılmıştır. Çeviriye esas aldığımız bu baskı küçük boy, kapak dahil 31 sayfadan oluşmaktadır. Taha Abdurraûf Sa'd'ın incelemesini yaptığı bu baskıda sadece üçüncü bölümde dipnot kullanılmıştır. Risaleyi yayına hazırlayan Taha Abdurraûf hangi yazma/yazmalardan yararlandığına dair bir bilgi vermemiştir. Dipnottaki ifadeden sadece bir yazmadan yararlandığı anlaşılıyor. Diğer dipnotlar şahsımıza aittir.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla...

Allah'a hamdolsun; zatının yüceliği, rahmetinin genişliği ve cömertliğinin fazlasıyla başlayan bir hamd ile hamdolsun; salatı da peygamberi Muhammed ve ailesine olsun.

Hediye kabul edenin hediyeye muhtaç olmadığı gibi, kıymetli bir eser siparişi veren de yoksun olduğu için siparişte bulunmuş olamaz; belki de böyle bir taleple zengin olan fakire ikramda bulunmak istemiş ya da büyük olan küçüğe fırsat sunmak istemiştir.

Saygıdeğer üstâd Ebu Mansur Muhammed b. Ali b. Ömer el-Hayyam ¹– Allah onun fazlını artırsın, onun gönlü övgüye layık yüce hasletlerle doludur, bana da çok yardımı dokunmuştur- benden bir ricada bulunmuştur ki kendisinin böyle bir şeye ihtiyacı yoktur. Üstâd bana teveccühte bulunarak, iştirme duygusuyla ayırt edilen harflerin oluşumu hakkında yapmış olduğum araştırmanın sonucunu kısa

¹ İbn Sina ile çağdaş olan ve hicri 416 yıllarında hayatta olduğu bilinen Ebu Mansur Muhammed b. Ali b. Ömer isimli zat biyografi eserlerinde el-Hayyam yerine el-Cebbân olarak geçer, bazı kaynaklar Cübbâf olduğunu söylese de en doğrusu el-Cebbân'dır. Bu zatın es-Sâhib b. Abbâd'a bir süre arkadaşlık ettiği ve Rey şehrinin edip ve şairlerinden olduğu bildirilir. Bkz. Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l Musennâ, Beyrut, thz., VI/30

bir risale şeklinde kendi adına yazmamı rica etmişti. Ben de onun ricasını emir telakki ederek Allah'tan doğruyu göstermesini ve doğruya uyup hakkı uygulamayı nasip etmesini diledim, zira o rahmetin kaynağıdır.

Kitabımı altı bölüme ayırdım

1. Bölüm: Sesin oluşum sebebi
2. Bölüm: Harflerin oluşum sebebi
3. Bölüm: Gırtlak ve dilin anatomisi
4. Bölüm: Arap harflerinin ayrı ayrı oluşum sebebi
5. Bölüm: Arap dilinde olmayan benzer harflerin oluşum sebepleri
6. Bölüm: Bu harflerin telaffuz organlarından olmayan hangi hareketlerle oluştuğuna dair bölüm

I. Bölüm

Seslerin Oluşum Sebebi

Öyle zannediyorum ki ses hangi vasıtayla olursa olsun havanın bir hamlede, sertçe ve hızla dalgalanmasından/titreşmesinden meydana gelmektedir. Sesin oluşması için gerekli olan vurma olayı, oluşumun küllî sebebi değil² ekseriyetli sebebi olmalıdır. Küllî sebebi olsa bile ses'in oluşum anına denk gelen sebep değil uzak bir sebeptir.

Vurmanın ses oluşumunun küllî sebebi olmadığı delili: Sesin, vurmanın tersi olan kopma/ayırmadan da meydana gelmesidir. Vurma: "Bir nesnenin mukavemet gösteren başka bir nesneye sertçe dokunmak (çarpmak) üzere yaklaştırılmasıdır.", Sertçe dokunması yaklaştırmanın hızlı ve güçlü olmasındandır.

Bunun tersi ise "Birbirine kapanmış ve temas halinde olan nesnelere birini aniden uzaklaştırmaktır." sert ve hızlı bir uzaklaştırma olması sebebiyle kopma meydana gelir ve ardından vurma olayı olmadan bir ses çıkar.

Her iki durumda da bir şeye ihtiyaç duyulur, o da havanın hızlı ve şiddetli dalgalanmasıdır. Vurma olayında havanın hızlıca ve sertçe vuran nesne ile vurulan arasında sıkışmasına ve sızmasına sebep olduğu için ; kopma olayında ise ayrılan iki nesnenin arasından boşalan bölgeye hızlıca ve sertçe akmasına sebep olduğu için ses oluşur.

Yine her iki durumda uzaklaşan havanın bulunduğu yerin şeklini ve dalgasını alması gerekir, ancak vurma olayında kopma olayına nazaran daha geniş bir alan oluşur. Sonra bu hava kulağın dış kısmındaki durgun havaya intikal eder ve kulakta bulunan sinirler bu dalgayı algılar/hisseder.

² Burada vurma olayının bizzat ses olmadığı anlatılmaya çalışılıyor, bkz Enis, İbrahim, *el-Asvâtu'l-Luğaviyye*, Mektebetü'l-Anglo el-Misriyye, 2007 s. 132

Bu durumda kanaatim şudur ki (sesin oluşumundaki) yakın sebep/illet dalgalanmadır. Dalgalanmanın ise iki sebebi/illeti vardır: Vurma ve kopma.

Kopma olayında (birbirinden ayrılan) nesnelerin arka kısmında bir vurma olayı gerçekleştiği ve ses'in oluşumuna bu vurmanın sebep olduğu ileri sürülecek olursa bu tez, açıklama zahmetine değmeyecek derecede zayıf bir tezdır.

2. Bölüm

Harflerin Oluşum Sebebi

Dalgalanmanın bizzat kendisi sesi; dalga parçalarının bitişik ve temas halinde olması veya ayrışık ve seyrek³ olması ise sesin inceliğini ve kalınlığını belirler.

Sesin inceliğini (tizliğini) bitişme durumu, kalınlığını ise ayrışma durumu belirler. Dalgalanmanın ağız kanalındaki çıkış yerlerinde ve boğumlanma noktalarında aldığı hal ise harfleri meydana getirir.

Harf: sessin ânzî bir halidir, tizlik ve tokluk bakımından benzeri olan seslerden işitme duyusuyla ayırt edilir.

Bazı harfler yalındır, sesin veya sesi oluşturan havanın tam boğumlanması⁴ ve ardından bir hamlede patlama meydana gelmesiyle oluşur. Bazıları ise kompleks/mürekkeptir, oluşum sırasında yarı (eksik) boğumlanma ve ardından birkaç patlama olur.

Yalın harfler şunlardır: ن، م، ل، ك، ق، ط، ض، د، ج، ت، ب. Diğerleri ise mürekkeptir ve birkaç boğumlanma ile birkaç patlamadan oluşur. (Bunlar: ء، ث، ح، خ، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ظ، ع، غ، ف، ه، و، ي)

Yalın harflerin ortak özelliği, oluşumunun boğumlanma zamanı ile patlama zamanı arasında olmasıdır. Tam/küllü boğumlanma anında hapsedilen havadan bir ses hissedilmediği gibi patlamadan sonraki zaman içinde de bu harfler duyulmaz, çünkü bu harfler süreli değildir ve sadece boğumlanmanın çözüldüğü an var olur.

Diğer harfler ise bir süre devam eder ve boğumlanmanın tamamen sona ermesiyle biter, yani boğumlanma ile patlamanın bir arada bulunduğu anda ses devam eder.

Her iki baskı da (boğumlama ve patlama) genel sebepte birleşirler, ancak boğumlanmanın ve patlamanın gerçekleştiği organların değişmesiyle sesler farklı-

³ Metinde geçen (نَحْت) kelimesi, İbrahim Enis'in eserinde (سُخْف) olarak yazılmış. (نَحْت) kelimesi delik ve yıpranmış anlamına gelirken (سُخْف) kelimesi zayıf, hafif, cılız ve seyrek anlamlarına gelmektedir. Bu sebeple (سُخْف) kelimesini esas aldık ve çeviriyi de buna göre yapmayı uygun gördük.

⁴ Metinde geçen hapsedme kelimesini bazen olduğu gibi kullandık, uygun olduğu yerlerde ise boğumlanma olarak çevirdik.

laşır⁵. Ses oluşum sırasında bulunduğu yere göre yumuşak, sert, kuru veya nemli olur. Kimi zaman boğumlanma bizzat yaş nefesle yapılır ve uzayarak ya da olduğu yerde köpürme (fokurdama) oluşur. Bazen boğumu gerçekleştiren organlar büyüklük ve küçüklük açısından farklı olur; bazen boğumlanan (hava) az ya da çok olur; bazen de patlamadan sonraki baskı güçlü (sıkı) veya gevşek (serbest) olur.

Bu çeşitlerin açıklaması Allah'ın izniyle bilahare tek tek yapılacaktır.

3. Bölüm

Gırtlak ve Dilin Anatomisi

Gırtlak üç kıkırdaktan oluşur:

Birincisi: boğazın ön kısmına yerleşmiş olan kıkırdaktır. Bu kıkırdak dışarıdan hissedilen boğazın üst kısmı ve çenenin hemen altına gelen yerde bulunur, kalkan şeklinde, konveks (tümsek) tarafı boğazın önü ve dışarıya doğru olan kısmında; konkav/çukur tarafı ise boğazın arkası ve iç kısmına doğrudur. Bu kıkırdağa "ed-Derakî" tiroit veya "et-Tursî" yani kalkan kıkırdak denir.

İkinci kıkırdak ise tiroit kıkırdağın arka yüzeyine paralel ve biraz yukarısında bulunur, tiroit kıkırdağa sağ ve sol taraflardan bağlıdır. Bu kıkırdağın ismi yoktur⁶.

Üçüncü kıkırdak: Tiroit kıkırdağın üstüne kapanmış bir kalkan görünümündedir⁷. Tiroit kıkırdaktan ayrı, ismi olmayan kıkırdağa ise arka tarafından eklenmiştir. Bu eklem, ismi olmayan kıkırdaktaki iki çıkıntının kendisinde bulunan iki oymuğa uzanmasından oluşur. Bu kıkırdağa "Mukebbâ" veya "Tıhracâfî" (Arytenoid) denir⁸.

İsmi olmayan kıkırdak tiroit kıkırdağa doğru yaklaştığında gırtlığın daralması; ayrılıp uzaklaştığında ise gırtlığın genişlemesi meydana gelir. Gırtlığın genişlemesi ve daralması ise sesin tokluğunu ve tizliğini ayarlar.

⁵ Genel sebep ifadesi ortak oluşum sebebi anlamında kullanılmış olmalıdır, bu durumda yalın ve mürekkep olarak iki gruba ayrılan harfler ortak oluşum sebeplerine göre sınıflandırılmıştır, harflerin farklılaşması ise baskının gerçekleştiği organların veya şartların farklı olmasıyla olur.

⁶ İsmi olmayan bu kıkırdak el-Kânûn isimli eserinde de aynen bu şekilde anılır. İbrahim Enis'in tespitine göre tıp literatüründe Epiglottis olarak bilinen kıkırdaktır, konuyla ilgili ayrıntılı açıklama için bkz. Enis, İbrahim, age, s. 135

⁷ İbn Sina 3. kıkırdağı bu eserde kalkana benzetirken el-Kânûn isimli eserinde bir benzetme yapmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Sina, *el-Kânûn*, I/44

⁸ El-Kânûn'da "Tıhracâfî" olarak geçer, Firuzâbâdî ise Tarcahâra veya Tarcahâle (Tırcahâra/ Tırcahâle) kelimesinin fincana benzeyen içme kapları için kullanıldığını söyler, bkz. Et-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Tertîbu'l -Kâmûs 'Alâ Tarîkatü'l-Misbâhi'l-Munîr*, Mektebetu İşâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1973

⁹ Bu kıkırdağın Latince karşılığı Arytenoid'dir, tıp anatomisi eserlerinde Arytenoid'in çift kıkırdak olduğu görülür, bkz. Philip Thorex, *Anatomy in Surgery*, J.B. Lippincott Company, 1962

Tıhracâî kıkırdak tiroit kıkırdağa kapandığında nefesi sıkıştırmış ve çıkış yolunu kapatmış olur, aniden ayrıldığında ise gırtlak (nefes yolu) açılmış olur. Öyleyse Tıhracâî'yi tiroit kıkırdağa yaklaştıran ve uzaklaştıran kaslar olmalı, aynı şekilde ismi olmayan kıkırdağı tiroit kıkırdağa değiren ve ayıran kaslar olmalı.

Tıhracâî kıkırdak, ismi olmayan kıkırdağa bir çift eklemle bağlanır, çünkü Tıhracâî'de bulunan iki oymuğa ismi olmayan kıkırdaktan uzanan iki çıkıntı yerleşmektedir.

Tıhracâî kıkırdağı tiroit kıkırdaktan uzaklaştırarak gırtlakçı açacak olan kasların, ismi olmayan kıkırdağın yanlarından çıkıp Tıhracâî'nin arkasına uzanır şekilde olması gerekir. Bu kaslar kasıldığında Tıhracâî'yi geriye çekerek tiroit kıkırdaktan ayırır ve gırtlak açılır. Bu mekanizmayı gerçekleştirmek için dört kas yaratılmıştır, Tıhracâî'nin arka kısmının sağından ve solundan tutunan iki kasla da desteklenmiştir. Bu iki kas, kasıldığında gırtlakçı açılmasına yardımcı olduğu gibi enine genişlemesini de sağlar, böylece bu görevi toplam altı kas üstlenmiş oluyor.

Gırtlakçı kapanmasını sağlayan kaslar ise kesinlikle tiroit kıkırdak ile Tıhracâî'yi birbirine bağlayan kaslar olmalı ki kasıldığında Tıhracâî'yi tiroit kıkırdağa doğru uzatsın. Bu kaslar iç taraftan olduğunda kapanmanın daha sert ve sıkı olacağını söylemeye gerek yok. Zaten bu kaslar da bunun için yaratılmıştır. Bu kasların bir çifti bütün insanlarda vardır, bunlardan biri tiroit kıkırdağın sağ kenarından Tıhracâî'nin sağ kenarına; diğeri ise aynı şekilde tiroit kıkırdağın sol kenarından Tıhracâî'nin sol kenarına bitişir. Bu iki kas çok küçüktür, ancak uygun ortamı bulduğunda sıkma (ezme) işlemiyle çok büyük iş yapar, öyle ki nefesi hapsetme işleminde göğüs kaslarına ve diyaframa mukavemet edecek (direnc gösterecek) güce sahiptir. Bazı insanlarda ona benzer, yardımcı vazifesi gören bir çift kas daha bulunur.

Gırtlakçı daraltan kaslara gelince, toplu (külli) daraltma kaslarının en uygun şeklinin çember şeklinde olması gerektiği bilinmektedir, bu kaslar kasıldığında bulunduğu bölgeyi çember şeklinde daraltır. Gırtlakçı daraltan kaslarda bu mekanizmaya göre yaratılmıştır.

Bu kasların bir çifti lâmî -yunan alfabesindeki L harfine benzer üçgen yüzeyleri olan bir kemiktir-¹⁰ kemikten gelir ve tiroit kıkırdağa enlemesine bitişir, kaslardan her biri yemek borusunun sağından ve solundan geçerek tekrar bir araya gelir ve bitişirler. Bunların dışında dört kas daha vardır, bu kaslar ayrı ayrı veya her biri çift kastan oluşan iki kas halinde bulunur, bu kasların bir çifti gizli, bir çifti açık da olabilir. Bu dört kas tiroit kıkırdağın arkasından dolanarak ismi olmayan kıkırdağa bitişir.

¹⁰ Yunanca L= λ, el-Kânûn'da bu şekil gösterilmiştir

Gırtlığı genişleten kasları saymaya gerek yoktur, zira göğüs kası ve diyafram, nefesi kuvvetlice dışarıya itince gırtlak açılır, böyle olunca sadece bu iki kası genişleten kas olarak zikretmek yeterli olabilir. Gırtlığı genişleten/açan kaslardan biri üçgen şeklindeki kemikten gelerek tiroit kırdağının ön yüzeyinin tamamına bitişir, kasıldığında tiroit kırdağı yukarıya ve öne doğru çeker, ismi olmayan kırıldaktan uzaklaştırır.

Yine gırtlığın ve yutağın müşterek kası olan bir çift kas¹¹'dan¹¹ çıkarak tiroit kırdağı geçer ismi olmayan kırdağın arkasına ve yutağın önüne ulaşır. Bu kaslar kasıldığında yutağı aşağıya, ismi olmayan kırdağı ise geriye (arkaya) doğru çeker ve tiroitten uzaklaşmasını sağlar. Bazı insanlarda bu kasların her birinin yanında benzer bir kas daha olur, bu durum çok nadir görülür, özellikle iri gırtlığı olanlarda rastlanan bir durumdur. Hayvanlarda ise her halükarda bulunur.

Dile gelince, incelemeler göstermiştir ki hareket etmesini sağlayan sekiz kas bulunmaktadır. Bunlardan bir çifti sağ ve sol kulağın oksu çıkıntılarında başlayarak dilin iki kenarına bitişen kaslardır, bu kaslar kasıldığında dil genişler.

Üçgen (piramit) şeklindeki kemiğin üstünden çıkarak dilin ortasına bitişen iki kas daha vardır, bunlar kasıldığında dilin tamamını öne doğru çıkarır, bu eylemin sonucu olarak dilin bir kısmı (ağızdan dışarı çıkar) uzar.

Bir de üçgen (piramit) şeklindeki kemiğin altından çıkan kaslar vardır, bunlar enine ve boyuna uzanan ikişer kastan geçerek bu kaslarla birlikte dilin bükülmesini sağlar.

İki kas daha vardır ki yukarıdaki iki kasın hemen altında yer alır ve kasıldığında dilin yayılmasına (serilmesine) sebep olur. Dilin üst yüzeyini içeriye doğru kıvrıma yarayan eylem ise dilin genişlemesini ve bükülmesini sağlayan kaslar vasıtasıyla gerçekleştirilir (1. Ve 3. Çift)

4. Bölüm

Arap Harflerinin Tek Tek Oluşum Sebebi

Hemze (ء): Diyafram ve göğüs kasının yoğun hava kütlelerini güçlü bir şekilde itmesinden ve Tıhracâlf'nin havayı kısa bir süre hapsedip ardından gırtlığı açan kasların hareket etmesiyle hapsedilen havanın aynı anda (eş zamanlı olarak) fırlatılmasından (itilmesinden) meydana gelir.

He (ه): Hemze sesindeki aynı kemiyet ve keyfiyetteki havanın birden itilmesinden meydana gelir, ancak he sesinde hapsedme olayı külli değildir yani çıkış yolunun kenarları daralarak hapsedilir, bu arada ses yolu açıktır. Havanın akışı mahrecin (çıkış yolunun) kenarlarına eşit miktarda temas ederek (ortasında

¹¹ Asıl nüshada silinmiş (yayına hazırlayanın notu)

mahrecin (çıkış yolunun) kenarlarına eşit miktarda temas ederek (ortasında toplanmadan) gerçekleşir.

'Ayn (ع): Tıhracâli kıkırdak tamamen açık, ismi olmayan kıkırdak ise yarı açık bir vaziyette iken havanın itilmesiyle olur, bu arada hava yukarıya doğru sevk edilir ki nemli ortamı yuvarlanarak geçsin. Bu itişin tek bir yana kaydırılmamasına dikkat edilir.

Ha (ح): "Ayn" gibidir, ancak ismi olmayan kıkırdakın oluşturduğu aralık daha dar, ve sesin itilişi doğrusal değil kenarlara (dışarıya) doğru kaydırılarak yapılır, böylece nemlilik kınılır ve ileriye doğru bir titreşim oluşur. Nem parçacıklarının ileriye doğru titretilmesiyle bu harf oluşur.

Ha (ح): Havayı küçük dil ile üst damağın müşterek bölgesine kuvvetlice bastırıp bırakmakla oluşur. Bu esnada nem parçacıkları titreşerek havanın öne doğru hareket etmesini zorlaştırır, nem parçacıkları havayı hapsedecek olduğunda sıkışan hava kütleli güçlü bir mukavemetle aynı yerden dışarı çıkar.

Ka (ك): Ha'nın oluştuğu yerde fakat havanın külli olarak hapsedilmesiyle gerçekleşir, havanın miktarı ve oluşum güzergâhı ise aynıdır.

Ğayn (غ): (Ha ve ka harflerinden) biraz dışarıda (yukarıda) oluşur, ancak oluşum ortamı ha harfindeki kadar nemli değil, havanın hapsedilmesi de sert değildir. Boğazdaki hareket nemin dışarıya atılmasına değil içeride kalmasına meyillidir, çünkü daha zayıf bir hareketle yapılır ve damağın neminde titreşim ve fıkrıdama meydana getirir.

Kef (ك): Ğayn harfinin oluştuğu yerde ve aynı oluşum sebebiyle meydana gelir fakat hava, çıkış yerinde külli olarak hapsedilir. Kef harfinin ğayn harfiyle ilişkisi ka harfinin ha harfiyle ilişkisi gibidir.

Çağımızdaki Arapların ka yerine kullandıkları (telaffuz ettikleri) kef ise, ka harfinin oluştuğu yerde/noktada meydana gelmekle birlikte boğazın biraz daha iç kısmından çıkar ve havanın hapsedilmesi ka harfine göre daha zayıftır.

Cim (ج): Dil ucunun hava kütlelerini tam olarak hapsedilmesiyle oluşur, dilin ön kısmı üst damağın kıvrımlı (tümsek ve alçak kısmın birleştiği) yüzeyin sağ ve soluna da yayılacak şekilde temas etmesi ve nemli bir ortamın hazır bulunmasıyla çıkarılır. Dilin birden kaldırılmasıyla (fırlatılmasıyla) hava daralan alandan dışarıya küçük ama enine biraz geniş alandan sızar ve dağılır ve dişlerin arasından geçerken *safir*'ini¹² tamamlar, cızırtısını azaltıp patlamaya dönüştüren şey ise havayla birlikte sızan nemdir. Ancak patlaması uzun sürmez ve genişlemez/yayılmaz. Bilakis hapsin/boğumlanmanın gerçekleştiği noktanın hemen üstünde yer alır.

¹² *Safir*, klasik nahiv ve tecvit eserlerinde bazı harflerin boğumlanma yerinde oluşturduğu ıslık sesine benzeyen cızırtılı sese verilen isimdir. Bkz. Mekki b. Ebi Talib, *er-Ri'âye*, Daru's-Sahâbe, Tanta, 2002, s. 40. Bu eserlere göre cim sesinde safir özelliği yoktur.

Şin (ش): Cim'in olduğu yerde oluşur, ancak hiç hapsedilmez, şin adeta hapsedilmemiş bir cimdir. Cim ise önce hapsedilmiş sonra fırlatılmış (atılmış) bir şin'dir.

Đad (ض): Cim harfinin çıkış yerinin biraz önünde kıvrımsız bölgede havanın tam olarak hapsedilmesiyle çıkar, havanın atılmasıyla havanın güzergahında nem veya nem tanecikleri bulundurulur ki sesi oluşturan havayla birlikte fıkırdama meydana gelsin, arkasından ikinci bir hapsolme olayıyla fıkırdama devam eder ve đad oluşur.

Şad (ص): Sin harfinin ses yolundan daha dar ve kuru bir yoldan yarı hapsedmeyle çıkar. Sin'in mahrecinin içine ve dışına doğru uzayan alanın tamamı daraltılır; öyle ki dil, damağın ve genzin altındaki bölgenin neredeyse üçte ikisine kapanacak hale gelir, geride kalan dar yoldan sıkışarak geçen hava dişlerin arasındaki menfezden sızar.

Sin (س): Şad'ın olduğu gibi oluşur, ancak dilin boğumlayan kısmı uzunluk ve genişlik bakımından şad'a göre daha azdır, sanki dilin tamamı değil de sadece kenarlarındaki kaslarla boğumlama gerçekleştirilir.

Zey (ز): Yukarıda zikredilen *şafır* ısıklık yapıcı sebepler ze sesini de oluşturur, ancak dilin boğumlayan kısmı dilin ortasından öne doğru olan kısmıdır. Dilin ucu sinde olduğu gibi hareketsiz değildir ve titreşime elverişlidir (hazırdır), boğum yerinden havanın fırlamasıyla (kaçmasıyla) dilin ucu titrer, dil ucunun çevresinde ve üzerinde bulunan nem tanecikleri de titrer ve ıslığını azaltır. Titremenin gerçekleşmesiyle fırlayan ısıklı havada dişlerin arasındaki dar geçişlerde yuvarlanmaya benzer bir olay gerçekleşir, ra harfindeki tekriri¹³ andıran bir ses meydana gelir, tekririn sebebi dil ucu yüzeyinin bir kısmının gizli bir titreşimde bulunmasıdır.

Ƨa (ظ): Kopma olayıyla meydana gelen harflerdendir, vurma olmaksızın veya vurma ile birlikte dil yüzeyinin damak ve geniz yüzeyine kapanmasıyla meydana gelir. Birbirine kapanan organların bir bölümü diğerinden aralarında bir miktar nem bulunacak şekilde ayrı durabilir, dil yüzeyi damaktan kopup büyük bir hava kütlesi dışarıya itildiğinde Ƨa sesi duyulur.

Te (ت): Nefesin boğumlanması (Ƨa harfiyle) aynı şiddette olup dil yüzeyinin daha az miktarı kullanılırsa te sesi duyulur.

Dêl (د): Dil yüzeyi te harfindeki miktarda kullanılır ancak nitelik bakımından daha zayıf olursa (yani boğumlanma zayıf olursa) dêl sesi duyulur.

Şe (ث): Te'nin olduğu yerde külli boğumlanma olmadan, az miktarda hava sızdınlarak sin sesinde duyulan *şafır* ısıklık sesinden zayıf bir ısıklık sesi meydana gelirse se sesi duyulur. Sin harfine göre dil ucunun daha yüksekte olması ve diş

¹³ Klasik eserlerde ra sesinin tekrarlanmasını anlatan bir kavramdır. Bkz. Mekki b. Ebi Talib, a.g.e., s. 44

uçlarına temas edecekmiş gibi yakın olup havanın sızmasını engellemesi ise sesindeki ıslığın daha zayıf olmasını sağlar.

Zâ (ظ): Boğumlanmanın dil ucunun çok az bir miktarına değirecekmiş gibi yapılması ve boğumlanmadan sonra dışarıya atılan havanın bir hamlede bastırılarak dilin nemli yüzeyine gönderilmesiyle duyulur.

Zêl (ذ): Dil yüzeyinin geriye kalan kısmı kullanılmadan dil ucunda daha sert bir boğumlanma olur ancak boğumlanmadan sonra havayı dil ucuna yakın olan nemli yüzeyine hafif titreşim meydana getirecek şekilde aktırırsa zel olur. Boğumlanma yeri ile dış aralarından itilmeden önce hava sızar sonra (def edilir) itilir.

Zêl sesinin ze sesinden eksik olan yanı ise sesinin sin sesinden eksik olan yanıyla aynıdır; o da nefesin dış aralarından kolayca akmaması ve nefes geçiş yolunun dış diplerinden kapatılmasıyla dışın uç kısımlarında sesin sezilmesidir/duyulmasıdır, ancak zel sesinde ze'ye yakın bir titreşim olur.

Lam (ل): Dil ucu dil ucundan önceki bölge ile birlikte nefesi nemli bir ortamda hapsederek kopma hareketiyle lam sesi çıkar. Nefesin hapsedilmesi çok sert olmayacak; dilin ucuyla birlikte ucuna yakın olan kısımlarının kullanılması nemin yapışması ve ardından geri dönmesine engel olmaması içindir.

Ra (ر): Nefesin boğumlanması nispeten kuru bir ortamda, kuvvetli olmaksızın düzensiz tekrarlanan boğumlanmalar şeklinde olursa ra sesi çıkar. Düzensiz boğumlanmalarla birlikte gürlemeler ve ritim oluşur. Fark edilmeyen boğum ardına boğum gerçekleştirecek şekilde dil yüzeyinin çok şiddetli titreşmesi bu gürlemelerin ve ritmin sebebidir.

Fe (ف): Üst ön dişlerin ucu ile dudağın yarım boğumlanması sonucu diş ucundan nefesin sızarak geçmesi ile fe harfi oluşur.

Be (ب): Aynı yerde fe harfiyle külli boğumlanma olur, ardından aynı yöne doğru kopma gerçekleşirse be harfi oluşur. Dudak bölgesindeki be harfinin fe harfiyle ilişkisi boğaz bölgesindeki Hemzenin he harfiyle ilişkisi gibidir.

Mim (م): Baskı olmaksızın aynı bölgede külli boğumlanma olur, nefesin tamamı harfin çıktığı yer olan dudak bölgesinde değil de bir kısmı genze doğru sevk edilirse mim oluşur. Genze sevk edilen nefes, geniz boşluğunda ve geniz girişinde bir tınlama oluşturur.

Nun (ن): Dudakların yerine dilin ucu ile başka bir organ boğumlamayı gerçekleştirirse nun harfi oluşur. Diğer organın dudaktan daha nemli olması gerekir ki nefese karşı direnç/mukavemet göstererek boğumlasın sonra çoğunu genze doğru sevk etsin.

Waw (و): (Sessiz Waw) fe harfinin olduğu yerde oluşur, ancak nefese öyle cılız bir baskı yapılır ki dudak yüzeyinin engellemesine dahi gerek kalmaz.

Ya (ي): (Sessiz Ya) sin ve zêy harflerinin olduğu yerde oluşur fakat nefese öyle cılız bir baskı yapılır ki safir oluşturacak takatte değildir.

Elif (ا): (Sesli Elif) ve kardeşi (fetha)'ya gelince onların mahreci, havanın engele takılmadan akıcı bir şekilde saliverilmesidir.

Waw: (Sesli Waw) ve kardeşi (zamme)'ye gelince onun mahreci/çıkış güzergâhı ağız kanalının çok az daraltılması ve nefesin yukarıya doğru yumuşakça sevk edilerek saliverilmesidir.

Ya: (Sesli Ya) ve kardeşi (kesra)'nın mahreci (çıkış güzergâhı) ise ağız kanalının çok az daraltılması ve aşağıya yumuşakça sevk edilerek nefesin saliverilmesidir.

Bu üç harfin durumu da sorun değildir. Çok iyi biliyorum ki uzatan sesli elif fetha sesinin zaman olarak iki veya daha fazla katıdır. Fetha ise bir harften diğerine geçmek için gerekli olan en kısa zaman diliminde oluşur. Sesli waw'ın zamme'ye sesli ye'nin kesra'ya olan oranı da böyledir.

5. Bölüm

Arap Dilinde Olmayan Benzer Harflerin Oluşum Sebepleri

Burada yukarıda anlatılan harflerden başka harfleri ele alacağız (inceleyeceğiz), bu harfler, bahsi geçen seslerden ikisinin arasından çıkar ve ortasında bulunduğu iki harfle oluşum sebebi konusunda benzerdir (ortak özelliğe sahiptir).

Bu harflerden biri yukarıda da anlattığımız hafif keftir, diğerleri ise cim'e benzeyen seslerdir, bunlar dört tanedir.

Farsçada kuyu anlamına gelen (جارد) kelimesinin ilk harfi. Bu cim dil harflerinin daha fazla ve sıkı kapatılmasıyla oluşur, kopma olayında ise havanın daha güçlü bir basınçla itilmesi gerekir. Bu cim sesinin Arapçadaki cim sesiyle ilişkisi, Arapça olmayan keftin Arapçadaki kefle ilişkisi gibidir.

Geriye kalan üç harf Arapça ve Farsçada bulunmaz fakat başka dillerde bulunur. Bu seslerin varlığı, (Arapçadaki) cim sesinin boğumlama esnasındaki nem kullanımını daha belirgin hale getirmiştir. Bu nem, boğumlanma yerinin gerisinde hazır bulunan nemdir ve kopma anında nefesin dayanması sebebiyle oluşur. Bu nem olmadığında boğumlanmanın gerçekleştiği kısımdaki kapanma sebebiyle *hems*¹⁴ oluşur.

Bazen zey'e benzer bir ses

Bazen sin'e benzer bir ses

¹⁴ *Hems*, klasik eserlerde sıkça kullanılan fonetik kavramdır. Bazı konuşma sesleri, ses tellerinde oluşan sesin yanı sıra boğumlanma yerinde de cılız bir sesle telaffuz edilir, bu özelliğe *hems* adı verilmiştir. Bkz. Mekki b. Ebi Talib, a.g.e., s. 36

Bazen de şad'a benzer bir ses meydana gelir.

Şad ve sin gibi olan seslere gelince, önünde titreşimli bir nem engeline uğramadan dış aralarından havanın sızması sonucu oluşur.

Zey gibi olanı ise, en dar çıkış yoluna sevk edilmeden titreşimli nem engeline uğrayarak oluşur. Şad gibi olan ile sin gibi olan *itbak*¹⁵ özelliğiyle birbirinden ayrılır.

Bu harflerden biri de şadımsı sin sesidir. Dilin geniş ve orta kısmı ile daha büyük alanının kullanılmasıyla oluşur.

Zey'e benzer sin de vardır. Havarizm halkının dilinde çok yaygındır¹⁶. Dil, sin sesinin oluştuğu biçimi aldıktan sonra dili yayan kaslarda zey sesindeki gibi bir sarsılmanın meydana gelmesiyle oluşur. Bu sarsılmayla birlikte gizli ve hissedilmeyen dokunmalar olur, bu dokunmalar sayesinde hava fark edilmez biçimde boğumlanmalara uğrar, böylece sin zey'e benzer bir hale gelir.

Sin'e benzer zey ise Farsçadaki (زرد) sözcüğünde bulunan zey'e benzer. Bu sin güçlü olmayan ancak dış aralarından destek alarak dil ucu yüzeyinin titreşmesiyle fark edilen bir sin'dir.

Ğayn'a benzer ra harfi, bu ra'nın Arapçadaki ra ile ilişkisi Havarizm sin'inin Arapçadaki sin ve zey ile ilişkisi gibidir. Nefes, aynen ğayn sesini meydana getirirken gargara oluşturduğu gibi bir gargara oluşturur sonra dilin ucu sarsılır veya sarsılma burun deliğinin iç kısmında meydana gelir ve ğayn'a benzer ra oluşur.

Lam'a benzeyen ra, dil ucunun titretilmesi yanı sıra dilin orta kısmındaki kasların gevşemesi ve dil kenarlarının dilin iç kısmında tümsek oluşturuncaya kadar kasılması sonucu oluşur. Boğumlanması havanın tümseğe ve tümsekteki neme sevk edilmesi ile dil ucunun sarsılması şeklinde gerçekleşir.

Ẓa gibi olan zey: Dil ortası daha yukarıda olur, dil ucunun titreşimi de sanki sadece nemin titreşmesiymiş gibi gizli olur.

Kapalı lam: Bilinen lam'la ilişkisi ẓa sesinin te sesiyle ilişkisi gibidir. Türklerin dilinde yaygındır. Araplardan da mütefehyik (avurtlarını şişirerek kullanan) olanlar bu lam'ı kullanabilir.

SÜİFD / 29

336

Be'ye benzeyen fe: Farsçadaki (ورندي) sözcüğünü telaffuz ederken kullanılan sestir, be'den farklıdır çünkü tam boğumlanma olmadan çıkarılır, fe'den farkı ise sesin dudak kısmındaki yolu daha dar ve havanın itilişinin daha sert olmasıdır. Baskının sertliği sebebiyle dudağın içi kısmında titreşim olacaktı gibi olur¹⁷.

¹⁵ İtbak, klasik eserlerde sıkça kullanılan bir kavramdır. Dilin üst damağa paralel ve kapanacak kadar yakın durması haline verilen isimdir. Bkz. Mekki b. Ebi Talib, a.g.e., s.40

¹⁶ Enis, İbrahim, *el-Asvâtu'l-Luğaviyye*, Mektebetü'l-Anglo el-Mısıryye, 2007 s. 139

¹⁷ Türkçedeki "v" sesi anlatılmaktadır.

Şeddeli Be: (sert be) Farsçada (بيروزي) sözcüğünde bulunan sestir. Boğumlanma esnasında dudakların kuvvetlice gerilip sert kopma hareketinin ardından havanın sertçe itilmesi sonucu oluşur¹⁸.

Mim ve nun sesleri: Burun boşluğunun sonundaki oyukta nefesin yankılanmasından ibaret olan sestir. Bu sesin oluşumunda boğumlanma yerinde hapsedilen sesin dışarıya itilmesinde zorlama yapılmaz. Bu bir çeşit yalın ğunnedir¹⁹.

6. Bölüm

Bu Harflerin Telaffuz Organlarından Olmayan Hangi Hareketlerle Oluşturğuna Dair

'Ayn sesi: Nemli bir çıkış yerinden havanın sertçe çıkarılmasından duyulabilir. Nemli olan her çıkış yerinden havanın sertçe cereyan etmesinden çıkabilir.

Ha: sesi: 'Ayn sesinin çıktığı ortamın biraz dar ve enli olmasıyla duyulur.

Ha sesi, Yumuşak (esnek) bir cismi (kabuk) soyar (sıyırır) gibi sert bir cisme sürtme sonucu oluşur.

He: Havanın güçlü bir şekilde, engeli olmayan bir cisim içerisinde yükselmesi sonucu oluşur.

Ka: Cisimlerin yarılması veya koparılması sonucu oluşur.

Ğayn: Nemin tek bir yöne akan büyük parçalar halinde fokurdaması sonucu oluşur.

Kef: Büyük ve sert bir cismin başka bir sert ve serilmiş bir cisme vurulması ile meydana gelir.

Cim: Nemin neme düşmesiyle oluşur, bir miktar su damlasının durgun bir suya düşerek içine dalması gibi.

Şin: Nemin sıçraması ve kuru cisimlerin arasından sertçe geçmesinden oluşur.

Đad: Büyük nem baloncuklarının (köpüklerinin) patlaması sonucu oluşur.

Şad: Sin sesini oluşturan sebep yankılı/iniltili bir cisimde meydana gelirse veya bu sebeple birlikte hafif çukuru olan bir nesneyle vurma olayı gerçekleşirse şad sesi duyulur.

Sin: Kuru bir cismin başka kuru bir cismi bilemesi ve aralarındaki çok dar olan alanlardan hava sızınca kadar üzerinde hareket ettirilmesi sonucu oluşur.

¹⁸ Türkçedeki "p" sesi anlatılmaktadır.

¹⁹ Geniz sesine verilen isimdir.

Zey: Sin sesinin olduğu şartlarda ses yoluna deri gibi kendi kendine titreşen ince ve yumuşak bir cisim engel olursa oluşur.

Ța: Ellerin çırılmasıyla oluşur. Ancak avuçlar, arasında yankı/inilti yapan bir havayı hapsedecek şekilde kapatılmaz. Bazen de kapanmış olan ellerin kopmasıyla (infilak etmesiyle) oluşur.

Te: Avucu bir parmağa sertçe vurma ile oluşur.

Del: Aynı sebeple ancak vurma daha zayıftır.

Zêl: Zey sesi gibi oluşur. Havanın geçiş yerlerindeki titreşim yapan cisim daha büyük, kalın ve sert olduğunda oluşur.

Şe: Titreşim yapan bir cisim olmadan ve (dili) daha fazla germek suretiyle sin sesinin olduğu gibidir. Zêl sesinin ze sesiyle ilişkisi, Şe sesinin sin sesiyle ilişkisi gibidir.

Ra: Topun levha üzerinde engele uğramadan zıplayarak yuvarlanması sonucu oluşur.

Lam: Eli sıvıya çarpmak veya sıvıya bir hamlede bir şeyin düşmesi sonucu oluşur. Bu düşüşle hava nesneyle birlikte baskıya uğrar ve dağılır, dağılmanın peşinden nem gelir.

Fe: Ağaç yapraklarının kırıdaması sonucu oluşur.

Be: Birbirine yapışmış yumuşak cisimlerin koparılması/ayrıştırılması sonucu oluşur.

Yeterince bilgilendirdiğimi ve bildiğim kadarını ifade ettiğimi düşünüyorum. Allah'ım beni onun yoluna feda etsin, muhterem üstada yakın olmak amacıyla burada bu risaleyi sonlandırıyorum. Allah'a dayanarak –ki o ne güzel dayanaktır- hak ettiği hamt miktarınca Allah'a hamdolsun.

Allah'ın yardımıyla bitti

